नीतिचन्द्रिका

दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन स्नानेन शुद्धिर्न तु चन्दनेन ।

मानेन तृप्तिर्न तु भोजनेन ज्ञानेन मुक्तिर्न तु मुण्डनेन ॥ ३१ ॥

पदविभागः

दानेन, पाणिः, न, तु, कङ्कणेन, स्नानेन, शुद्धिः, न, तु, चन्दनेन, मानेन, तृप्तिः, न, तु, भोजनेन, ज्ञानेन मुक्तिः, न, तु, मुण्डनेन ।

कठिनपदार्थः

- पाणिः = हस्तः, करः ।
- मानः = गौरवम् ।

अन्वयः

पाणिः दानेन (शोभते) न तु कङ्कणेन । शुद्धिः स्नानेन (भवति) न तु (चन्दनेन) ।

तृप्तिः मानेन (भवति) न तु भोजनेन । मुक्तिः ज्ञानेन (भवति) न तु मुण्डनेन ।

नीतिचन्द्रिका

दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन स्नानेन शुद्धिर्न तु चन्दनेन ।

मानेन तृप्तिर्न तु भोजनेन ज्ञानेन मुक्तिर्न तु मुण्डनेन ॥ ३१ ॥

भावार्थः

कङ्कणधरणेन हस्तस्य वास्तविकशोभा न, अपि तु दानकर्मणा । चन्दनलेपनमात्रेण शरीरं शुद्धं न भवति । अपि तु स्नानेन एव भवति । केवलेन भोजनेन तृप्तिः न भवति । अपि तु गौरवप्राप्त्या महती तृप्तिः जायते । मुण्डनं कृतं चेत् मोक्षः न । अपि तु ज्ञानसम्पादनेन मोक्षप्राप्तिः भवति ।

नीतिचन्द्रिका

दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययालङ्कृतोऽपि सन् ।

मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥ ३२ ॥

पदविभागः

दुर्जनः, परिहर्तव्यः, विद्यया, अलङ्कृतः, अपि, सन्, मणिना, भूषितः, सर्पः, किम्, असौ, न, भयङ्करः ।

कठिनपदार्थः

- भूषितः = अलङ्कृतः ।

अन्वयः

विद्यया अलङ्कृतः सन् अपि दुर्जनः परिहर्तव्यः । मणिना भूषितः असौ सर्पः किम् न भयङ्करः?

नीतिचन्द्रिका

दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययालङ्कृतोऽपि सन् ।

मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥ ३२ ॥

भावार्थः

कश्चन यद्यपि विद्यावान् तथापि सः दुर्जनः इति कारणात् सः दूरे स्थापनीयः । मणिना अलङ्कृतः अपि सर्पः भयजनकः एव खलु?

नीतिचन्द्रिका

दुर्जनः प्रियवादी च नैतद्विश्वासकारणम् ।

मधु तिष्ठति जिह्वाग्रे हृदये तु हलाहलम् ॥ ३३ ॥

पदविभागः

दुर्जनः, प्रियवादी, च, न, एतद्, विश्वास-कारणम्, मधु, तिष्ठति, जिह्वाग्रे, हृदये, तु, हलाहलम् ।

कठिनपदार्थः

- प्रियवादी = प्रियंवदः ।
- हलाहलम् = विषम् ।

अन्वयः

दुर्जनः प्रियवादी च एतत् न विश्वास-कारणम् । (यतोहि तस्य) जिह्वाग्रे मधु तिष्ठति, हृदये तु हलाहलम् (तिष्ठति) ।

नीतिचन्द्रिका

दुर्जनः प्रियवादी च नैतद्विश्वासकारणम् ।

मधु तिष्ठति जिह्वाग्रे हृदये तु हलाहलम् ॥ ३३ ॥

भावार्थः

प्रियवादी दुर्जनः नितरां विश्वासयोग्यः न । यतः तस्य वचनेषु माधुर्यं भवति । किन्तु अन्तरङ्गे विषम् एव भवति । अत्र दुर्जननिन्दा उक्ता ।

नीतिचन्द्रिका

दुर्लभं प्राकृतं मित्रं दुर्लभः क्षेमकृत् सुतः ।

दुर्लभा सदृशी भार्या दुर्लभः स्वजनः प्रियः ॥ ३४ ॥

पदविभागः

दुर्लभम्, प्राकृतम्, मित्रम्, दुर्लभः, क्षेमकृत्, सुतः, दुर्लभा, सदृशी, भार्या, दुर्लभः, स्वजनः, प्रियः ।

कठिनपदार्थः

- प्राकृतं = सहजम् ।
- क्षेमकृत् = क्षेमकरः ।

अन्वयः

प्राकृतं मित्रं दुर्लभम् । क्षेमकृत् सुतः दुर्लभः । सदृशी भार्या दुर्लभा । प्रियः स्वजनः दुर्लभः ।

नीतिचन्द्रिका

दुर्लभं प्राकृतं मित्रं दुर्लभः क्षेमकृत् सुतः ।

दुर्लभा सदृशी भार्या दुर्लभः स्वजनः प्रियः ॥ ३४ ॥

भावार्थः

सहजः (उत्तमः) सुहृत् कष्टेन एव प्राप्यते (उत्तममित्रस्य प्राप्तिः कष्टाय) । सदा पितुः क्षेमम् एव यः चिन्तयति, तादृशस्य पुत्रस्य प्राप्तिः क्लेशाय । सर्वप्रकारेणापि पत्युः अनुरूपायाः भार्यायाः प्राप्तिः दुर्लभा । प्रियस्य स्वजनस्य प्राप्तिः अपि दुर्लभा ।

नीतिचन्द्रिका

दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।

सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥ ३५ ॥

पदविभागः

दृष्टि-पूतम्, न्यसेत्, पादम्, वस्त्र-पूतम्, जलम्, पिबेत्, सत्य-पूताम्, वदेत्, वाचम्, मनः-पूतम्, समाचरेत् ।

अन्वयः

पादं दृष्टि-पूतं न्यसेत् । वस्त्रपूतं जलं पिबेत् । सत्यपूतां वाचं वदेत् । मनःपूतं समाचरेत् ।

कठिनपदार्थः

- वस्त्रपूतं = वस्त्रेण शुद्धीकृतम् ।
- न्यसेत् (न्यस्येत्) = स्थापयेत् ।

नीतिचन्द्रिका

दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।

सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥ ३५ ॥

भावार्थः

चलनसमये सूक्ष्मं परिशील्य पदं निक्षिपेत् । सम्यक् विचिन्त्य कार्यं कर्तव्यम् इत्यपि वक्तुं शक्यम् । वस्त्रेण जलं शुद्धीकृत्य पातव्यम् । अस्माकं वचनं सदा सत्ययुक्तं स्यात् । पवित्रमनसा (पूर्णमनसा) आचरणं कर्तव्यम् ।

नीतिचन्द्रिका

देवे तीर्थे द्विजे मन्त्रे देवज्ञे भेषजे गुरौ ।

यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥ ३६ ॥

पदविभागः

देवे, तीर्थे, द्विजे, मन्त्रे, देवज्ञे, भेषजे, गुरौ, यादृशी, भावना, यस्य, सिद्धिः, भवति, तादृशी ।

अन्वयः

देवे, तीर्थे, द्विजे, मन्त्रे, देवज्ञे, भेषजे, गुरौ च यस्य यादृशी भावना (भवति, तस्य) तादृशी सिद्धिः भवति ।

कठिनपदार्थः

- तीर्थम् = पुण्यस्थानम् ।
- दैवज्ञः = ज्योतिषिकः ।
- भेषजम् = औषधम् ।

नीतिचन्द्रिका

देवे तीर्थे द्विजे मन्त्रे देवज्ञे भेषजे गुरौ ।

यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥ ३६ ॥

भावार्थः

दैवविषये, तीर्थस्थानादिविषये, ब्राह्मणे, मन्त्रे, ज्योतिषिकविषये, औषधविषये, गुरोः विषये च जनस्य यादृशी भावना भवति, तदनुगुणं सिद्धिः भवति ।

नीतिचन्द्रिका

धनधान्यप्रयोगेषु विद्यासङ्ग्रहणेषु च ।

आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सुखी भवेत् ॥ ३७ ॥

पदविभागः

धन-धान्य-प्रयोगेषु, विद्या-सङ्ग्रहणेषु, च, आहारे, व्यवहारे, च, त्यक्तलज्जः, सुखी, भवेत् ।

कठिनपदार्थः

- विद्यासङ्ग्रहः = विद्यार्जनम् ।

अन्वयः

धन-धान्य-प्रयोगेषु, विद्या-सङ्ग्रहणेषु च, आहारे व्यवहारे च, त्यक्त-लज्जः सुखी भवेत् ।

नीतिचन्द्रिका

धनधान्यप्रयोगेषु विद्यासङ्ग्रहणेषु च ।

आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सुखी भवेत् ॥ ३७ ॥

भावार्थः

धनस्य धान्यस्य च आदानप्रदानविषये, विद्यासम्पादने, आहारे, व्यवहारे, च यः लज्जां (सङ्कोचं) त्यजति सः सुखम् अनुभविष्यति ।

नीतिचन्द्रिका

धनानि जीवितं चैव परार्थे प्राज्ञ उत्सृजेत् ।

सन्निमित्ते वरं त्यागो विनाशे नियते सति ॥ ३८ ॥

पदविभागः

धनानि, जीवितम्, च, एव, पर-अर्थे, प्राज्ञः, उत्सृजेत्, सन्निमित्ते, वरम्, त्यागः, विनाशे, नियते, सति ।

कठिनपदार्थः

- नियते = निश्चिते ।
- वरम् = श्रेष्ठम् ।

अन्वयः

प्राज्ञः धनानि जीवितं च परार्थे एव उत्सृजेत् । विनाशे नियते सति, सन्निमित्ते (धनानां जीवितस्य च) त्यागः वरम् (एव) ।

नीतिचन्द्रिका

धनानि जीवितं चैव परार्थे प्राज्ञ उत्सृजेत् ।

सन्निमित्ते वरं त्यागो विनाशे नियते सति ॥ ३८ ॥

भावार्थः

बुद्धिमान् धनं जीवनं च अन्येषां निमित्तम् एव कुर्यात् । विनाशे सन्निहिते सति उत्तमकारणनिमित्तं धनस्य जीवनस्य च त्यागः एव वरम् ।

नीतिचन्द्रिका

धनिकः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यश्च पञ्चमः ।

पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र वासं न कारयेत् ॥ ३९ ॥

पदविभागः

धनिकः, श्रोत्रियः, राजा, नदी, वैद्यः, च, पञ्चमः, पञ्च, यत्र, न, विद्यन्ते, तत्र, वासम्, न, कारयेत् ।

कठिनपदार्थः

- श्रोत्रियः = वेदज्ञः ।

अन्वयः

धनिकः, श्रोत्रियः, राजा, नदी, पञ्चमः च वैद्यः । यत्र (एते) पञ्च न विद्यन्ते, तत्र वासं न कारयेत् ।

नीतिचन्द्रिका

धनिकः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यश्च पञ्चमः ।

पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र वासं न कारयेत् ॥ ३९ ॥

भावार्थः

यत्र धनवान्, वेदज्ञः, महाराजः, नदी (सरित्) वैद्यः च न भवन्ति, तत्र वासः न करणीयः ।

नीतिचन्द्रिका

धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।

तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतोऽवधीत् ॥ ४० ॥

पदविभागः

धर्मः, एव, हतः, हन्ति, धर्मः, रक्षति, रक्षितः, तस्मात्, धर्मः, न, हन्तव्यः, मा, नः, धर्मः, हतः, अवधीत् ।

कठिनपदार्थः

- हन्ति = मारयति ।
- अवधीत् = हननं कुर्यात् ।

अन्वयः

(येन) धर्मः हतः, (तं धर्मः) एव हन्ति । (येन) धर्मः रक्षितः (तं धर्मः) रक्षति ।

तस्मात् धर्मः न हन्तव्यः । हतः धर्मः मा नः अवधीत् ।

नीतिचन्द्रिका

धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।

तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतोऽवधीत् ॥ ४० ॥

भावार्थः

यः धर्मं नाशयति, तं जनं धर्मः एव हनिष्यति । यः धर्मस्य रक्षणं करोति, तं धर्मः एव रक्षति । अतः धर्मस्य नाशः न कर्तव्यः ।

अस्माभिः हतः धर्मः अस्मान् न हन्यात् (वयं धर्मनाशं न कुर्याम, धर्मः अस्माकं नाशं न कुर्यात्) ।

नीतिचन्द्रिका

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ ४१ ॥

पदविभागः

धृतिः, क्षमा, दमः, अस्तेयम्, शौचम्, इन्द्रिय-निग्रहः, धीः, विद्या, सत्यम्, अक्रोधः, दशकम्, धर्म-लक्षणम् ।

अन्वयः

धृतिः, क्षमा, दमः, अस्तेयम्, शौचम्, इन्द्रिय-निग्रहः, धीः, विद्या, सत्यम्, अक्रोधः (एतत्) दशकं धर्मलक्षणम् (इति कथ्यते) ।

कठिनपदार्थः

- धृतिः – धैर्यम् ।
- क्षमा – सहना ।
- धीः – मतिः ।

नीतिचन्द्रिका

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ ४१ ॥

भावार्थः

धैर्यं, क्षमा, दमः, चौर्यस्य अकरणम्, (कुत्सितकर्मणः निवृत्तिः) शुचित्वम्, इन्द्रियाणां संयमः, बुद्धिः, विद्या, सत्यकथनं, कोपराहित्यं च इति दश धर्मलक्षणम् उच्यते ।

नीतिचन्द्रिका

न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्रिपुः ।

व्यवहारेण जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥ ४२ ॥

पदविभागः

न, कश्चित्, कस्यचित्, मित्रम्, न, कश्चित्, कस्यचित्, रिपुः, व्यवहारेण, जायन्ते, मित्राणि, रिपवः, तथा ।

कठिनपदार्थः

- रिपुः – शत्रुः, अरिः ।
- जायन्ते – उत्पद्यन्ते ।

अन्वयः

कश्चित् कस्यचित् मित्रं न (भवति) । कश्चित् कस्यचित् रिपुः न (भवति) । मित्राणि तथा रिपवः व्यवहारेण (एव) जायन्ते ।

नीतिचन्द्रिका

न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्रिपुः ।

व्यवहारेण जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥ ४२ ॥

भावार्थः

स्वभावतः एव (निर्निमित्तम्) कोऽपि कस्यचित् मित्रं न भवति । कोऽपि कस्यचित् शत्रुः न भवति । परस्परं व्यवहारेण मित्राणि शत्रवः च जायन्ते ।

नीतिचन्द्रिका

न च विद्यासमो बन्धुर्न मुक्तेः परमा गतिः ।

न वैराग्यात्परं भाग्यं नास्ति त्यागसमं सुखम् ॥ ४३ ॥

पदविभागः

न, च, विद्या-समः, बन्धुः, न, मुक्तेः, परमा, गतिः, न, वैराग्यात्, परम्, भाग्यम्, न, अस्ति, त्याग-समम्, सुखम् ।

कठिनपदार्थः

- परमा – श्रेष्ठा ।

अन्वयः

विद्या-समः बन्धुः (नास्ति) । मुक्तेः परमा गतिः न (अस्ति) । वैराग्यात् परं भाग्यं नास्ति । न च त्याग-समं सुखम् (अस्ति) ।

नीतिचन्द्रिका

न च विद्यासमो बन्धुर्न मुक्तेः परमा गतिः ।

न वैराग्यात्परं भाग्यं नास्ति त्यागसमं सुखम् ॥ ४३ ॥

भावार्थः

विद्यातुल्यः बन्धुः नास्ति । विद्या सर्वप्रकारेण अस्मान् उपकरोति । मुक्तेः श्रेष्ठा अन्या गतिः नास्ति । वैराग्यम् एव महत् भाग्यम् ।

ततोऽपि श्रेष्ठं किमपि भाग्यं न वर्तते । त्यागसदृशं सुखं न विद्यते ।

नीतिचन्द्रिका

नापृष्टः कस्यचित् ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।

जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥ ४४ ॥

पदविभागः

न, अपृष्टः, कस्यचित्, ब्रूयात्, न, च, अन्यायेन, पृच्छतः, जानन्, अपि, हि, मेधावी, जडवत्, लोके, आचरेत् ।

कठिनपदार्थः

- ब्रूयात् – वदेत् ।
- मेधावी – बुद्धिमान् ।

अन्वयः

अपृष्टः कस्यचित् न ब्रूयात् । अन्यायेन पृच्छतः च न (ब्रूयात्) । मेधावी जानन् अपि जडवत् हि लोके आचरेत् ।

नीतिचन्द्रिका

नापृष्टः कस्यचित् ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।

जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥ ४४ ॥

भावार्थः

कोऽपि यदि न पृच्छेत् तर्हि न वक्तव्यम् । अन्याय्येन यः पृच्छति तम् उद्दिश्य अपि किमपि न वक्तव्यम् । बुद्धिमान् जनः विषयं जानन् अपि अजानन् इव व्यवहरेत् ।

नीतिचन्द्रिका

नास्ति विद्यासमं चक्षुः नास्ति सत्यसमं तपः ।

नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ॥ ४५ ॥

पदविभागः

न, अस्ति, विद्या-समम्, चक्षुः, न, अस्ति, सत्य-समम्, तपः, न, अस्ति, राग-समम्, दुःखम्, न, अस्ति, त्याग-समम्, सुखम् ।

कठिनपदार्थः

- चक्षुः – नेत्रम् ।

अन्वयः

विद्यासमं चक्षुः नास्ति । सत्यसमं तपः नास्ति । रागसमं दुःखं नास्ति । त्यागसमं सुखं नास्ति ।

नीतिचन्द्रिका

नास्ति विद्यासमं चक्षुः नास्ति सत्यसमं तपः ।

नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ॥ ४५ ॥

भावार्थः

विद्यासदृशं नेत्रं नास्ति । सत्यतुल्यं तपः न वर्तते । सत्यस्य आचरणमेव महत् तपः । रागसदृशं दुःखम् अन्यत् नास्ति । इच्छा एव सर्वस्य दुःखस्य मूलम् । त्यागसमं सुखं नास्ति ।

नीतिचन्द्रिका

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते ॥ ४६ ॥

पदविभागः

न, अस्ति, स्त्रीणाम्, पृथक्, यज्ञः, न, व्रतम्, न, अपि, उपोषणम्, पतिम्, शुश्रूषते, येन, तेन, स्वर्गे, महीयते ।

अन्वयः

स्त्रीणां पृथक् यज्ञः नास्ति । व्रतं न, उपोषणम् अपि न (अस्ति) । येन (क्रमेण सा) पतिं शुश्रूषते तेन स्वर्गे महीयते ।

कठिनपदार्थः

- स्त्रीणाम् – नारीणाम् ।
- उपोषणम् – उपवासः ।
- शुश्रूषते – शुश्रूषां करोति ।

नीतिचन्द्रिका

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते ॥ ४६ ॥

भावार्थः

स्त्रीणां यज्ञः व्रतं सेवा वा न वर्तन्ते । येन प्रकारेण सा पत्युः शुश्रूषां करोति तेनैव सा नारी स्वर्गलोके महत् स्थानं प्राप्स्यति ।

नीतिचन्द्रिका

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् ।

देवताभ्यर्चनं चैव समिधाधानमेव च ॥ ४७ ॥

पदविभागः

नित्यम्, स्नात्वा, शुचिः, कुर्यात्, देवर्षि-पितृ-तर्पणम्, देवता, अभ्यर्चनम्, च, एव, समिधाधानम्, एव, च ।

कठिनपदार्थः

- अभ्यर्चनम् – पूजा ।
- आधानम् – आहरणम् ।

अन्वयः

नित्यं स्नात्वा शुचिः (भूत्वा) देव-ऋषि-पितृतर्पणं, देवताभ्यर्चनं च कुर्यात् ।

समिधाधानं च (कुर्यात्) ।

नीतिचन्द्रिका

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् ।

देवताभ्यर्चनं चैव समिधाधानमेव च ॥ ४७ ॥

भावार्थः

प्रतिदिनं स्नानं कृत्वा, शुचिः भूत्वा, देवस्य, ऋषेः, पितॄणां च तर्पणं करणीयम् । समिधः आहरणं च करणीयम् ।

नीतिचन्द्रिका

पठतो नास्ति मूर्खत्वं जपतो नास्ति पातकम् ।

जाग्रतस्तु भयं नास्ति कलहो नास्ति मौनिनः ॥ ४८ ॥

पदविभागः

पठतः, न, अस्ति, मूर्खत्वम्, जपतः, न, अस्ति, पातकम्, जाग्रतः, तु, भयम्, न, अस्ति, कलहः, न, अस्ति, मौनिनः ।

कठिनपदार्थः

- पातकम् – पापम् ।

अन्वयः

पठतः मूर्खत्वं नास्ति । जपतः पातकं नास्ति । जाग्रतः तु भयं नास्ति । मौनिनः कलहः नास्ति ।

नीतिचन्द्रिका

पठतो नास्ति मूर्खत्वं जपतो नास्ति पातकम् ।

जाग्रतस्तु भयं नास्ति कलहो नास्ति मौनिनः ॥ ४८ ॥

भावार्थः

यः सदा अध्ययनं करोति सः मूर्खः न भवति । यः सदा भगवतः जपं करोति, सः पापेन लिप्तः न भवति । यः सदा जागर्ति (सर्वविषयेषु जागरूकता भवति) तस्य भीतिः नास्ति । यः वादविवादावसरे अपि मौनं तिष्ठति तस्य कलहः न भविष्यति ।

नीतिचन्द्रिका

पण्डिते च गुणास्सर्वे मूर्खे दोषा हि केवलम् ।

तस्मान्मूर्खसहस्रेभ्यः प्राज्ञ एको विशिष्यते ॥ ४९ ॥

पदविभागः

पण्डिते, च, गुणाः, सर्वे, मूर्खे, दोषाः, हि, केवलम्, तस्मात्, मूर्ख-सहस्रेभ्यः, प्राज्ञः, एकः, विशिष्यते ।

कठिनपदार्थः

- पण्डितः – विद्वान् ।
- दोषाः – दुर्गुणाः ।

अन्वयः

पण्डिते सर्वे गुणाः (भवन्ति), मूर्खे हि केवलं दोषाः च (भवन्ति) । तस्मात् मूर्ख-सहस्रेभ्यः एकः प्राज्ञः विशिष्यते ।

नीतिचन्द्रिका

पण्डिते च गुणास्सर्वे मूर्खे दोषा हि केवलम् ।

तस्मान्मूर्खसहस्रेभ्यः प्राज्ञ एको विशिष्यते ॥ ४९ ॥

भावार्थः

पण्डितः सर्वगुणविशिष्टः भवति । मूर्खः बहुभिः दोषैः युक्तः भवति । अतः सहस्रस्य मूर्खाणां मध्ये एकः पण्डितः अस्ति चेदपि सः विशिष्टः भवति । अत्र सद्गुणस्य वैशिष्ट्यम् अस्ति, न तु सङ्ख्याबाहुल्यस्य वैशिष्ट्यम् ।

नीतिचन्द्रिका

पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्धनम् ।

उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये ॥ ५० ॥

पदविभागः

पयपानम्, भुजङ्गानाम्, केवलम्, विष-वर्धनम्, उपदेशः, हि, मूर्खाणाम्, प्रकोपाय, न, शान्तये ।

कठिनपदार्थः

- भुजङ्गः – सर्पः, अहिः ।
- पयः – दुग्धम्, क्षीरम् ।

अन्वयः

भुजङ्गानां पयःपानं केवलं विष-वर्धनं (यथा, तथा) मूर्खाणाम् उपदेशः प्रकोपाय (भवति) न हि शान्तये ।

नीतिचन्द्रिका

पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्धनम् ।

उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये ॥ ५० ॥

भावार्थः

सर्पं क्षीरं पाययामः चेदपि सः विषम् एव त्यजति । तद्वत् मूर्खाणाम् उपदेशेन शान्तिः न भवति, अपि तु प्रकोपः एव भवति अथवा वर्धते ।

नीतिचन्द्रिका

परदारान् परद्रव्यं परीवादं परस्य च ।

परिहासं गुरोः स्थाने चापल्यं च विवर्जयेत् ॥ ५१ ॥

पदविभागः

पर-दारान्, पर-द्रव्यम्, परी-वादम्, परस्य, च,

परि-हासम्, गुरोः, स्थाने, चापल्यम्, च, विवर्जयेत् ।

अन्वयः

परदारान्, परद्रव्यं, परस्य परीवादं, परिहासं च (त्यजेत्) । गुरोः स्थाने चापल्यं च विवर्जयेत् ।

कठिनपदार्थः

- दाराः – पत्नी ।
- द्रव्यम् – सम्पत् ।
- परीवादः – निन्दनम् ।
- चापल्यम् – चपलता ।

नीतिचन्द्रिका

परदारान् परद्रव्यं परीवादं परस्य च ।

परिहासं गुरोः स्थाने चापल्यं च विवर्जयेत् ॥ ५१ ॥

भावार्थः

अन्यस्य भार्याम्, अन्यस्य सम्पत्तिम्, अन्यस्य निन्दनम्, गुरुविषये परिहासं, चपलतां (चाञ्चल्यं) च त्यक्तव्यम् ।

नीतिचन्द्रिका

परोपकरणं येषां जागर्ति हृदये सताम् ।

नश्यन्ति विपदस्तेषां सम्पदः स्युः पदे पदे ॥ ५२ ॥

पदविभागः

पर-उपकरणम्, येषाम्, जागर्ति, हृदये, सताम्,

नश्यन्ति, विपदः, तेषाम्, सम्पदः, स्युः, पदे, पदे ।

कठिनपदार्थः

- सताम् - सत्पुरुषाणाम् ।

अन्वयः

येषां सतां हृदये परोपकरणं जागर्ति, तेषां विपदः नश्यन्ति । (तेषां) सम्पदः पदे पदे स्युः ।

नीतिचन्द्रिका

परोपकरणं येषां जागर्ति हृदये सताम् ।

नश्यन्ति विपदस्तेषां सम्पदः स्युः पदे पदे ॥ ५२ ॥

भावार्थः

येषां सत्पुरुषाणां हृदये परोपकारभावः सदा भवति, तेषां कष्टानि नाशं प्राप्नुवन्ति । प्रतिक्षणं तेषां सम्पदः वर्धन्ते ।

नीतिचन्द्रिका

परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।

वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥ ५३ ॥

पदविभागः

परोक्षे, कार्य-हन्तारम्, प्रत्यक्षे, प्रिय-वादिनम्, वर्जयेत्, तादृशम्, मित्रम्, विष-कुम्भम्, पयो-मुखम् ।

अन्वयः

परोक्षे कार्यहन्तारं, प्रत्यक्षे प्रियवादिनं मित्रं पयोमुखं विषकुम्भम् (इव यः वर्तते) । तादृशं (मित्रं) वर्जयेत् ।

कठिनपदार्थः

- हन्ता – नाशयिता ।
- वर्जयेत् – त्यजेत् ।
- पयः – दुग्धम् ।

नीतिचन्द्रिका

परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।

वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥ ५३ ॥

भावार्थः

यः परोक्षे कार्यं नाशयति, प्रत्यक्षं प्रियं वचनं च भाषते तादृशं मित्रं दूरे स्थापनीयम् । कथमिव? दुग्धस्य आवरणयुक्तं विषकुम्भम् इव ।

नीतिचन्द्रिका

पादपानां भयं वातात् पद्मानां शिशिराद्भयम् ।

पर्वतानां भयं वज्रात् साधूनां दुर्जनाद्भयम् ॥ ५४ ॥

पदविभागः

पादपानाम्, भयम्, वातात्, पद्मानाम्, शिशिरात्, भयम्, पर्वतानाम्, भयम्, वज्रात्, साधूनाम्, दुर्जनात् भयम् ।

अन्वयः

पादपानां वातात् भयं, पद्मानां शिशिरात् भयं, पर्वतानां वज्रात् भयं, साधूनां दुर्जनात् भयं (भवति) ।

कठिनपदार्थः

- पादपः – वृक्षः ।
- पद्मम् – कमलम् ।

नीतिचन्द्रिका

पादपानां भयं वातात् पद्मानां शिशिराद्भयम् ।

पर्वतानां भयं वज्रात् साधूनां दुर्जनाद्भयम् ॥ ५४ ॥

भावार्थः

वायुकारणात् वृक्षाः भयम् अनुभवन्ति । पद्मानि शिशिरात् (शीतकालात्) भीतिम् अनुभवन्ति । पर्वताः वज्रायुधात् भीताः भवन्ति । साधवः दुर्जनात् भीतिम् अनुभवन्ति ।

नीतिचन्द्रिका

पादाभ्यां न स्पृशेदग्निं गुरुं ब्राह्मणमेव च ।

नैव गां च कुमारीं च न वृद्धं न शिशुं तथा ॥ ५५ ॥

पदविभागः

पादाभ्याम्, न, स्पृशेत्, अग्निम्, गुरुम्, ब्राह्मणम्, एव, च, न, एव, गाम्, च, कुमारीम्, च, न, वृद्धम्, न, शिशुम्, तथा ।

कठिनपदार्थः

- अग्निः – वह्निः ।

अन्वयः

पादाभ्याम् अग्निं, गुरुं, ब्राह्मणं च न स्पृशेत् । नैव गां, न कुमारीं, न वृद्धं तथा शिशुं च (न एव स्पृशेत्) ।

नीतिचन्द्रिका

पादाभ्यां न स्पृशेदग्निं गुरुं ब्राह्मणमेव च ।

नैव गां च कुमारीं च न वृद्धं न शिशुं तथा ॥ ५५ ॥

भावार्थः

पादाभ्यां वह्निं, गुरुं, ब्राह्मणं, धेनुं, कुमारीं, वृद्धं, शिशुं च नैव स्पृशेत् ।

नीतिचन्द्रिका

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् ।

स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीणां दूषणानि षट् ॥ ५६ ॥

पदविभागः

पानम्, दुर्जन-संसर्गः, पत्या, च, विरहः, अटनम्,

स्वप्नः, अन्य-गेह-वासः, च, नारीणाम्, दूषणानि, षट् ।

कठिनपदार्थः

- संसर्गः – सहवासः ।
- गेहम् – गृहम् ।

अन्वयः

पानं, दुर्जनसंसर्गः, पत्या विरहः, अटनं, स्वप्नः,

अन्य-गेह-वासः च नारीणां षट् दूषणानि (भवन्ति) ।

नीतिचन्द्रिका

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् ।

स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीणां दूषणानि षट् ॥ ५६ ॥

भावार्थः

सुरापानं, दुष्टानां सहवासः, पत्या विरहः, निर्निमित्तम् अटनं, स्वप्नः, अन्यस्मिन् गृहे वासः च स्त्रीणां षट् दूषणानि (दोषजनकानि) भवन्ति ।

नीतिचन्द्रिका

पित्रोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा ।

तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ॥ ५७ ॥

पदविभागः

पित्रोः, नित्यम्, प्रियम्, कुर्यात्, आचार्यस्य, च, सर्वदा, तेषु, एव, त्रिषु, तुष्टेषु, तपः, सर्वम्, समाप्यते ।

कठिनपदार्थः

- कुर्यात् – करणीयम् ।

अन्वयः

पित्रोः (मातापित्रोः), आचार्यस्य च नित्यं सर्वदा प्रियं कुर्यात् । तेषु एव त्रिषु तुष्टेषु सर्वं तपः समाप्यते ।

नीतिचन्द्रिका

पित्रोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा ।

तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ॥ ५७ ॥

भावार्थः

सदा नित्यं मातुः, पितुः, गुरोः च प्रियमेव आचरणीयम् । ते त्रयः सन्तुष्टाः भवन्ति चेत् सर्वप्रकारकं तपः कृतमिव ।

नीतिचन्द्रिका

पुस्तकेषु च या विद्या परहस्तेषु यद्धनम् ।

उत्पन्नेषु च कार्येषु न सा विद्या न तद्धनम् ॥ ५८ ॥

पदविभागः

पुस्तकेषु, च, या, विद्या, पर-हस्तेषु, यत्, धनम्,
उत्पन्नेषु, च, कार्येषु, न, सा, विद्या, न, तत् धनम् ।

कठिनपदार्थः

- परः – अन्यः ।

अन्वयः

या विद्या पुस्तकेषु (एव वर्तते), यत् च धनं परहस्तेषु (गतं वर्तते) । (एतद्वयम्)
उत्पन्नेषु कार्येषु सा विद्या, तत् धनम् च (उपयोगाय) न (भवति) ।

नीतिचन्द्रिका

पुस्तकेषु च या विद्या परहस्तेषु यद्धनम् ।

उत्पन्नेषु च कार्येषु न सा विद्या न तद्धनम् ॥ ५८ ॥

भावार्थः

विद्या स्वहस्तगता चेत्, धनं च स्वहस्ते अस्ति चेत् एव प्रयोजनम् । यदि विद्या पुस्तकमात्रे भवति, धनं च अन्यहस्ते एव भवति, तर्हि कार्यकाले न किमपि प्रयोजनं भवति इत्यर्थः ।

नीतिचन्द्रिका

प्रविचार्योत्तरं देयं सहसा न वदेत् क्वचित् ।

शत्रोरपि गुणा ग्राह्या दोषास्त्याज्या गुरोरपि ॥ ५९ ॥

पदविभागः

प्र-विचार्य-उत्तरम्, देयम्, सहसा, न, वदेत्, क्वचित्, शत्रोः, अपि, गुणाः, ग्राह्याः, दोषाः, त्याज्याः, गुरोः, अपि ।

अन्वयः

प्रविचार्योत्तरं देयम् । सहसा क्वचित् न वदेत् । शत्रोः गुणाः अपि ग्राह्याः । गुरोः दोषाः अपि त्याज्याः (भवन्ति) ।

कठिनपदार्थः

- विचार्य – विचिन्त्य ।
- सहसा – झटिति ।
- त्याज्याः – त्यक्तव्याः ।

नीतिचन्द्रिका

प्रविचार्योत्तरं देयं सहसा न वदेत् क्वचित् ।

शत्रोरपि गुणा ग्राह्या दोषास्त्याज्या गुरोरपि ॥ ५९ ॥

भावार्थः

सम्यक् परिशील्य, विचिन्त्य उत्तरं दातव्यम् । कुत्रापि झटिति उत्तरं न वक्तव्यम् । यद्यपि शत्रुः, तथापि तदीयाः उत्तमाः गुणाः अनुसरणीयाः । मार्गदर्शकः गुरुः चेदपि तस्मिन् विद्यमानाः दोषाः त्यक्तव्याः ।

नीतिचन्द्रिका

प्रियवाक्यप्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति जन्तवः ।

तस्मात्तदेव वक्तव्यं वचने का दरिद्रता ॥ ६० ॥

पदविभागः

प्रिय-वाक्य-प्रदानेन, सर्वे, तुष्यन्ति, जन्तवः, तस्मात्, तत्, एव, वक्तव्यम्, वचने, का, दरिद्रता ।

अन्वयः

सर्वे जन्तवः प्रियवाक्य-प्रदानेन तुष्यन्ति । तस्मात् तत् एव वक्तव्यम् । वचने का दरिद्रता?

कठिनपदार्थः

- जन्तवः – जीविनः ।
- प्रदानेन – कथनेन ।
- तुष्यन्ति – सन्तोषम् अनुभवन्ति ।
- दरिद्रता – दारिद्र्यम् ।

नीतिचन्द्रिका

प्रियवाक्यप्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति जन्तवः ।

तस्मात्तदेव वक्तव्यं वचने का दरिद्रता ॥ ६० ॥

भावार्थः

सर्वे प्राणिनः (जीविनः) इष्टवाक्यस्य श्रवणात् सन्तोषम् अनुभवन्ति । अप्रियं वचनं कोऽपि न इच्छति । अतः प्रियाणि वचनानि एव वक्तव्यानि । वचने किं दारिद्र्यम्?